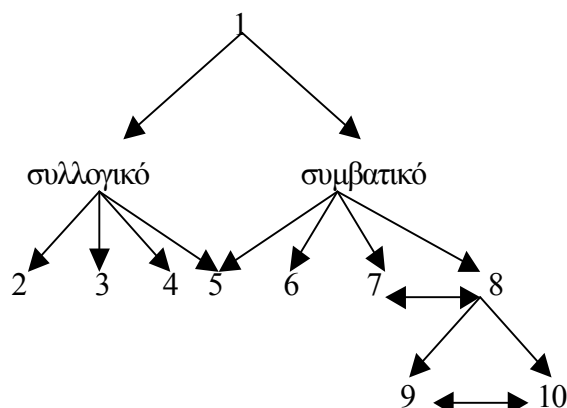

**Σ. Α. Μοσχονάς, Ιδεολογία και γλώσσα, κεφ. 2:
Ένας εννοιολογικός δεκάλογος της «ιδεολογίας»**

1. Οι ιδεολογίες είναι συστήματα ιδεών.
2. Οι ιδεολογίες έχουν κοινωνική οργάνωση και διάδοση.
3. Οι ιδεολογίες υφίστανται σ' ένα πεδίο συλλογικών αντιθέσεων.
4. Οι ιδεολογίες είναι ιστορικά φαινόμενα.
5. Οι ιδεολογίες είναι στερεότυπες.
6. Οι ιδεολογίες είναι ανακλητές.
7. Οι ιδεολογίες περιγράφονται από συστατικούς κανόνες.
8. Οι ιδεολογίες είναι επιτελεστικές.
9. Κάθε ιδεολογία βρίσκεται σε μερική αντιστοιχία με την πραγματικότητα.
10. Κάθε ιδεολογία βρίσκεται σε μερική αναντιστοιχία με την πραγματικότητα.

Σχήμα 1. Εννοιολογικός δεκάλογος

Οι θέσεις (5)-(8) προσδιορίζουν τον εννοιολογικό, λογικό, λεκτικό ή δια-λογικό (discursive) χαρακτήρα των ιδεολογιών. Αφορούν την ιδεολογία ως ιδεολογικό σύστημα ή (δεδομένης της κοινωνικής της οργάνωσης) αφορούν τη διαδικασία συστηματοποίησής της.

Η (5) επέχει θέση συνδέσμου ανάμεσα στις δύο ομάδες: ο στερεότυπος χαρακτήρας των ιδεολογιών (θέση 5) μπορεί ν' αποδοθεί και στη ειδική συλλογικότητα (θέσεις 2-4) και στη μερική συμβατικότητά τους (θέσεις 6-8). Οι θέσεις (7) και (8) είναι συμπληρωματικές. Η (7) λέει ότι οι ιδεολογίες υπακούουν σε «συστατικούς», μη ρυθμιστικούς κανόνες. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με την (7) είναι δυνατή μια συστηματική περιγραφή των ιδεολογιών. Η θέση (8), επιπλέον, λέει ότι οι κανόνες των ιδεολογιών, οι κανόνες που περιέχουν ή τους οποίους προβάλλουν «προς τα έξω», είναι ρυθμιστικοί κανόνες. Μέσω «συστατικών» κανόνων οι ιδεολογίες περιγράφονται ως συστήματα: μέσω ρυθμιστικών κανόνων οι ιδεολογίες ρυθμίζουν τη συμπεριφορά των υποκειμένων. Οι δύο θέσεις μπορούν να συνδυαστούν στη διατύπωση «Το ρυθμιστικό περιεχόμενο των ιδεολογιών υπακούει σε μη ρυθμιστικούς κανόνες».

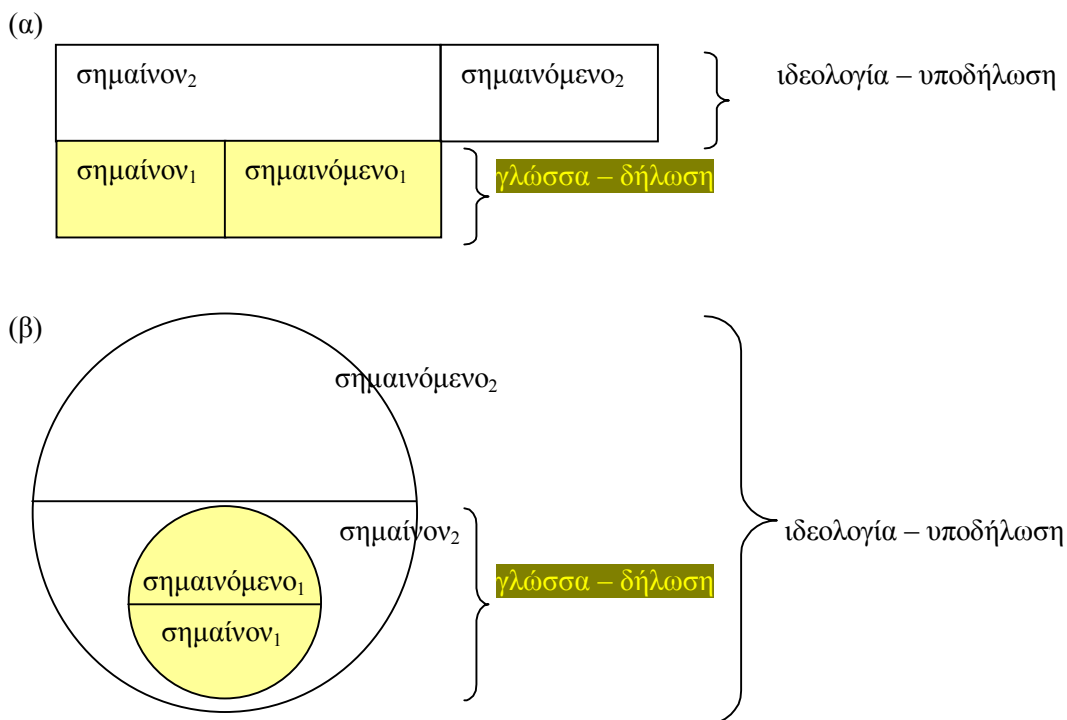
Τέλος, οι θέσεις (9) και (10) είναι συναφείς αν όχι ισοδύναμες: πρέπει πάντως να παρουσιάζονται χωριστά, έστω για λόγους έμφασης. Οι δύο αυτές θέσεις αποτελούν άμεση συνέπεια της θέσης (8) για τον επιτελεστικό χαρακτήρα των ιδεολογιών. Συνδέονται όμως και με τη θέση (5): καμία ιδεολογία δεν αποφαίνεται τα στερεότυπά της.

Για εύκολη αναφορά παρατίθεται εδώ η βασική εννοιολογική και λογική οργάνωση των δέκα προτάσεων (Σχήμα 1). Η εικόνα που προκύπτει είναι ένας «εννοιολογικός αστερισμός» της ιδεολογίας. Όπως αμέσως φαίνεται από το Σχήμα 1, όλες οι επιμέρους αρχές υπάγονται σε μία γενικότερη, την αρχή (1), με την οποία αποφαινόμαστε τη συστηματικότητα των *ιδεολογικών ιδεολογιών*. Η περιγραφή των ιδεολογιών περιλαμβάνει στη συνέχεια δύο μεγάλες ομάδες «εννοιολογικών» συστατικών. Στην πρώτη (2-5) ανήκουν όσα αφορούν τη *συλλογικότητα* των ιδεολογιών. Στη δεύτερη (5-8) όσα αφορούν τη *συμβατικότητα* των ιδεολογικών συστημάτων, δηλ. την ίδια την εννοιολογική, δια-λογική, λεκτική τους οργάνωση. Γι' αυτό και η δεύτερη κυρίως ομάδα προσφέρεται για τη διαμόρφωση μιας γενικής εννοιολογίας (μιας «ιδεολογίας») των ιδεολογιών, και σ' αυτήν δίνω μεγαλύτερη έμφαση, χωρίς πάντως να υποτιμώ τις αντιστοιχίες μεταξύ των δύο ομάδων: η συμβατικότητα, σε οποιοδήποτε βαθμό, ενός εννοιολογικού συστήματος είναι ανάλογη της συλλογικότητάς του.

1. Δέκα θέσεις για την ιδεολογία εν γένει

- (1) Οι ιδεολογίες είναι συστήματα ιδεών.
- (1') Κάθε ιδεολογία *σημαίνεται* από ένα σύστημα ιδεών.

Σχήμα 2. Οι γλωσσικές ιδεολογίες ως σημειωτικά συστήματα β' βαθμού, σύμφωνα με την εικονογραφία (α) του Barthes και (β) του Saussure

- (1'') Οι ιδεολογίες είναι σημειωτικά συστήματα β' βαθμού [*αρχή του Μπαρτ*].

Ενδεχόμενοι περιορισμοί στην τάξη των ιδεολογικών σημείων:

- α) τα ιδεολογικά συστήματα δεν συγκροτούνται από σύμβολα αλλά κυρίως από εικόνες και δείκτες·
- β) οι ιδεολογίες διακρίνονται με θεματικά κριτήρια, δηλ. από αυτό στο οποίο αναφέρονται·
- γ) οι ιδεολογίες αποτελούν ειδικές ρητορικές επεξεργασίες του λόγου.

Ο πρώτος περιορισμός είναι *ειδολογικός*· ο δεύτερος *θεματικός*· ο τρίτος *τροπικός*. Οι τρεις περιορισμοί δεν είναι ασύμβατοι· πληρέστερη, προφανώς, θα ήταν μια ανάλυση των ιδεολογιών που γίνεται και από τις τρεις αυτές σκοπιές — και βέβαια με τη βοήθεια των αντίστοιχων κλάδων.

- (2) Οι ιδεολογίες είναι συλλογικά συστήματα ιδεών.
- (2') Οι ιδεολογίες είναι συλλογικά σημειωτικά συστήματα β' βαθμού.
- (2'') Οι ιδεολογίες είναι συλλογικά σημειωτικά συστήματα β' βαθμού, που υπακούουν σε ειδολογικούς, θεματικούς και τροπικούς περιορισμούς.
- (2''') Οι ιδεολογίες είναι σημειωτικά συστήματα β' βαθμού, που εκφράζουν συλλογικές προθέσεις σύμφωνα με ειδολογικούς, θεματικούς και τροπικούς περιορισμούς.

Ο David Hume για τη φύση των συμβάσεων (*A Treatise of Human Nature*, επιμ. L. A. Selby-Bigge, 2^η έκδ. αναθ. P. N. Nidditch, Oxford: Clarendon, 1978, III.ii.2, σ. 490, χωρίο που αποτελεί την αρχή των περισσότερων από τους νεότερους ορισμούς της σύμβασης, συμπεριλαμβανομένου βέβαια του Grice):

Η φύση της σύμβασης [convention] δεν είναι ίδια με τη φύση μιας *υπόσχεσης*. Διότι και οι υποσχέσεις ακόμα [...] από ανθρώπινες συμβάσεις προκύπτουν. [Σύμβαση είναι απλώς η γενική αίσθηση ενός κοινού συμφέροντος· αίσθηση την οποία όλα τα μέλη μιας κοινωνίας εκφράζουν ο ένας στον άλλο, και η οποία τα παρακινεί να ρυθμίζουν με κανόνες τις επαφές τους [their conduct]. Παρατηρώ ότι θα είναι προς το συμφέρον μου ν' αφήσω στον άλλον την κατοχή των αγαθών του, *υπό τον όρο* ότι το ίδιο θα πράξει και αυτός για μένα. Έχει και αυτός στη ρύθμιση των επαφών του την αίσθηση ενός παρόμοιου συμφέροντος. Όταν η κοινή αυτή αίσθηση του συμφέροντος εκφραστεί αμοιβαία, και καταστεί γνωστή και στους δύο, παράγει την απαραίτητη στάση [suitable resolution] και συμπεριφορά [behaviour]. Η οποία μπορεί κανονικά να ονομάζεται σύμβαση ή συμφωνία [agreement] μεταξύ μας, αν και χωρίς τη μεσολάβηση μιας υπόσχεσης, αφού οι πράξεις του καθενός μας αναφέρονται στις πράξεις του άλλου, και εκτελούνται υπό την προϋπόθεση ότι κάτι πρόκειται να επιτελεστεί και από την άλλη πλευρά. Δύο άνθρωποι που τραβούν τα κουπιά μιας βάρκας το κάνουν βάσει συμφωνίας ή σύμβασης [by an agreement or convention], αν και ποτέ δεν έχουν δώσει υποσχέσεις ο ένας στον άλλον. Ούτε είναι σε μικρότερο βαθμό παράγωγο των ανθρώπινων συμβάσεων ο κανόνας που ρυθμίζει τη σταθερότητα της ιδιοκτησίας, επειδή προκύπτει σταδιακά και αποκτά ισχύ μέσω μιας αργής διαδικασίας, και από την επαναλαμβανόμενη εμπειρία των ανεπιθύμητων συνεπειών [inconveniences] που προκύπτουν αν τον παραβούμε. Αντιθέτως, η εμπειρία αυτή μας βεβαιώνει ακόμη περισσότερο ότι η αίσθηση του συμφέροντος έχει καταστεί κοινή σε όλους τους συνανθρώπους μας, και μας παρέχει εμπιστοσύνη για τη μελλοντική κανονικότητα των επαφών τους. Και μόνο βάσει της προσδοκίας αυτής, θεμελιώνονται η μετριοπάθεια [moderation] και η αποχή [abstinence] μας [από την ιδιοκτησία των άλλων]. Με παρόμοιο τρόπο οι γλώσσες καθιερώνονται σταδιακά από ανθρώπινες συμβάσεις χωρίς υπόσχεση. Με παρόμοιο τρόπο ο χρυσός και το ασήμι γίνονται κοινό μέτρο των συναλλαγών, και θεωρούνται σεβαστή αμοιβή για ό,τι έχει εκατό φορές την αξία τους.

- (3) Οι ιδεολογίες υφίστανται σ' ένα πεδίο συλλογικών αντιθέσεων.
- (3') Για κάθε ιδεολογία και σε μερική αντίθεση μ' αυτήν υπάρχει τουλάχιστον άλλη μία ιδεολογία.
- (3'') Οι ιδεολογίες είναι σημειωτικά συστήματα β' βαθμού, τα οποία υπακούουν σε ειδολογικούς, θεματικούς και τροπικούς περιορισμούς· μέσω των σημειωτικών αυτών

- συστημάτων εκφράζονται συλλογικές προθέσεις οι οποίες βρίσκονται σε μερική αντίθεση με αυτές που εκφράζονται από άλλα σημειωτικά συστήματα β' βαθμού.
- (3''') Οι ιδεολογίες είναι *συνεργατικά* συστήματα [β' βαθμού κλπ.] σε *ανταγωνιστικές* μεταξύ τους σχέσεις.
- (3''') Ακόμη και οι *ανταγωνιστικές* μεταξύ ιδεολογιών σχέσεις διεκπεραιώνονται βάσει μίας *συνεργατικής* αντίληψης της επικοινωνίας [δηλ. της σημείωσης σε β' βαθμό κλπ.].
- (4) Οι ιδεολογίες είναι ιστορικά φαινόμενα.
- (5) Οι ιδεολογίες είναι στερεότυπες.
- (5') Οι ιδεολογικές προϋποθέσεις εκφράζονται στερεότυπα· τα ιδεολογικά στερεότυπα εκφράζουν προϋποθέσεις.
- (5'') Οι ιδεολογίες υποσημαίνουν ιδεολογικά στερεότυπα· τα ιδεολογικά στερεότυπα υποσημαίνονται ως προϋποθέσεις.
- (5''') Τα ιδεολογικά στερεότυπα είναι ανακλητά.
- (6) Οι κανόνες των ιδεολογικών συστημάτων [οι οποίοι ρυθμίζουν τη σημείωση σε β' βαθμό, σύμφωνα με ειδολογικούς, θεματικούς και τροπικούς περιορισμούς κλπ.] είναι *ανακλητοί*.
- (7) Οι ιδεολογίες περιγράφονται από συστατικούς κανόνες.
- (7') Οι ιδεολογίες είναι συστήματα που περιγράφονται από μη ρυθμιστικούς κανόνες.
- (7'') Οι ιδεολογίες είναι *ρυθμιστικά* συστήματα που περιγράφονται από μη ρυθμιστικούς κανόνες.
- (7''') Τα ιδεολογικά συστήματα είναι *μερικώς* συμβατικά.
- (8) Οι ιδεολογίες είναι μέρος της πραγματικότητας στην οποία αναφέρονται.
- (8') Οι ιδεολογίες είναι επιτελεστικές.
- (8'') Οι ιδεολογίες εκφράζουν συνθήκες για την τέλεση πράξεων.
- (8''') Οι ιδεολογίες είναι κηρυκτικές.
- (8''') Οι ιδεολογίες είναι *εγκλητικές*.
- (9) Κάθε ιδεολογία βρίσκεται σε *μερική αντιστοιχία* με την πραγματικότητα.
- (10) Κάθε ιδεολογία βρίσκεται σε *μερική αναντιστοιχία* με την πραγματικότητα.

2. Και μια θέση για τις γλωσσικές ιδεολογίες

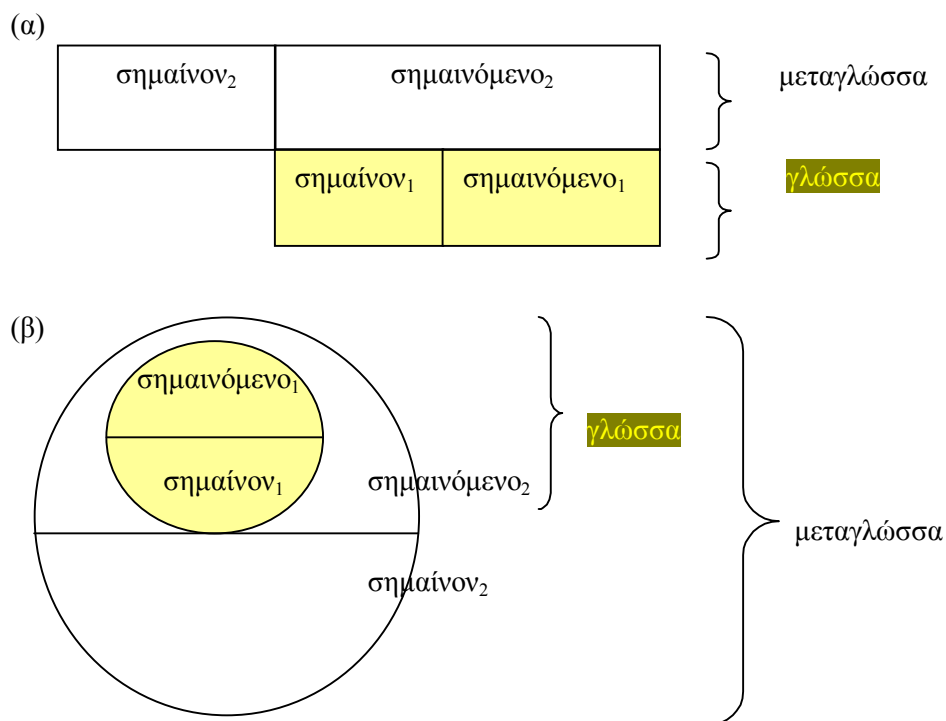
- (11) Οι γλωσσικές ιδεολογίες είναι μεταγλωσσικά συστήματα [*αρχή του Σίλβερστιν*].

Εφόσον οι γλωσσικές ιδεολογίες ικανοποιούν και τις δύο αρχές, του Μπαρτ και του Σίλβερστιν, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι τα γλωσσικά σημεία —ή και «η γλώσσα» εν γένει— λειτουργούν *και ως σημαίνοντα και ως σημαινόμενα των γλωσσικών ιδεολογιών*. Όμως, ένα τέτοιο συμπέρασμα θα αποτελούσε την εις άτοπον απαγωγή της ίδιας της έννοιας της γλωσσικής ιδεολογίας ως σημειωτικού συστήματος. Διότι, αν ένα γλωσσικό σημείο είναι και σημαίνει και σημαινόμενο ενός Σ_2 (Σ_1 ($\sigma\nu_1$, $\sigma\mu_1$), Σ_1 ($\sigma\nu_1$, $\sigma\mu_1$)), τότε δεν θα μπορούσε καν να οριστεί η διάκριση μεταξύ ιδεολογικών σημαινόντων και σημαινομένων. Η αποδοχή της αρχής του Σίλβερστιν, σύμφωνα με αυτόν τον συλλογισμό, οδηγεί στην άρνηση της αρχής του Μπαρτ (προσπαθήστε να συνδυάσετε τα Σχήματα 2 και 3).

Για ν' αποφύγουμε το παράδοξο αυτό συμπέρασμα, είμαστε υποχρεωμένοι να δεχτούμε ότι τα ιδεολογικά σημεία *δεν* είναι ταυτοχρόνως και μεταγλωσσικά. Με άλλα λόγια, δεν πρόκειται ακριβώς για τα ίδια σημεία που λειτουργούν και ως μεταγλώσσα και ως ιδεολογία της γλώσσας. Ένα σημείο Σ_1 ($\sigma\nu_1$, $\sigma\mu_1$), είτε γλωσσικό είτε μεταγλωσσικό, *υποσημαίνει* (ή *προϋποθέτει*) ένα ιδεολογικό $\sigma\mu_2$, ενώ ένα μεταγλωσσικό $\sigma\nu_2$ *σημαίνει* ένα γλωσσικό σημείο Σ_1 ($\sigma\nu_1$, $\sigma\mu_1$). Κατά συνέπεια, το $\sigma\nu_2$ δεν μπορεί να εξισωθεί με το $\sigma\mu_2$ μέσω του ίδιου Σ_1 ($\sigma\nu_1$, $\sigma\mu_1$). Ας παρατηρηθεί ότι η σχέση της αναφοράς, σε κάθε περίπτωση, έχει, θα

λέγαμε, διαφορετική *φορά*: ένα γλωσσικό σημείο, όπως και ένα μεταγλωσσικό, υποσημαίνει (ή προϋποθέτει) το ιδεολογικό του περιεχόμενο, ενώ σημαίνεται από ένα μεταγλωσσικό σημαίνον. Η αναφορική *φορά* είναι από τη γλώσσα, ή τη μεταγλώσσα, στην ιδεολογία· και από τη μεταγλώσσα στη γλώσσα· αλλά όχι από την ιδεολογία στη γλώσσα ή από την ιδεολογία στη μεταγλώσσα, όπως φαίνεται και στο Σχήμα 4, παρακάτω. Ένα μεταγλωσσικό σημαίνον μπορεί λοιπόν να συνδεθεί πλαγίως με ένα ιδεολογικό σημαινόμενο, εφόσον με αυτό επίσης συνδέεται πλαγίως ένα γλωσσικό σημείο· μπορεί επίσης να συνδεθεί ευθέως με ένα γλωσσικό σημείο, εφόσον αυτό συνδέεται πλαγίως με το ίδιο ιδεολογικό σημαινόμενο με το οποίο συνδέεται και το μεταγλωσσικό σημαίνον. Μια *ιδεολογική μεταγλώσσα*, σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, είναι προϊόν μιας σημειωτικής διαμεσολάβησης.

Σχήμα 3. Η μεταγλώσσα, σύμφωνα με την εικονογραφία (α) του Barthes και (β) του Saussure

Σχήμα 4. Αναφορική φορά γλώσσας-ιδεολογίας-μεταγλώσσας

